

УДК 373:811.161

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ВИМОГИ ДО УРОКІВ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ ЗА О.М.БІЛЯЄВИМ

Помирча Світлана Вікторівна

м.Слов'янськ

Кобченко Інна Геннадіївна

м.Куп'янськ

У статті проаналізовано один із аспектів наукового доробку професора Олександра Біляєва – лінгводидактичні вимоги до уроку розвитку зв'язної мови. Обґрунтовано доцільність використання методичних рекомендацій науковця під час проведення переказів і творів. Зазначено, що серед наукового доробку науковця порушується також проблема типології уроків розвитку зв'язного мовлення. У роботі простежується думка О. Біляєва щодо корисності або можливості користуватися учнями допоміжним матеріалом під час написання контрольного твору.

Ключові слова: лінгводидактична спадщина, урок розвитку зв'язної мови, мовлення учнів, переказ, контрольний твір.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Основне завдання сучасної школи – формувати гармонійно розвинуту особистість. Важливим компонентом цього складного і багатогранного процесу є мовленнєвий розвиток дитини, оскільки від вільного володіння словом значною мірою залежить загальний розвиток людини, формування її світогляду, вміння налагоджувати стосунки з іншими людьми, самореалізація в суспільстві. Тому сучасний підхід до вивчення курсу рідної мови висуває як основний принцип його засвоєння всебічний розвиток мовлення учнів.

Розвиток педагогічної науки в Україні, зокрема лінгводидактики, на сучасному етапі характеризується пошуком нових і збагаченням наявних актуальних напрямів наукового дослідження. Останнім часом щораз частіше в науці актуалізується увага на унікальній лінгводидактичній спадщині відомих учених, національно-виховній скарбниці передового досвіду минулого, що є невичерпним джерелом розвитку педагогічної думки, формування нових методичних поглядів, науково-теоретичних розробок і активно-функціональних систем. Дослідження творчості й поглядів О.М. Біляєва – досвідченого та компетентного освітянина – є важливим складником становлення і загального розвитку методичної думки. Теоретик і практик, О. Біляєв зробив вагомий внесок у лінгводидактичну теорію і практику навчання мови, удосконалення змісту, форм, методів навчання, зокрема в такий її важливий напрям, як розвиток усного й писемного мовлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Аналіз і узагальнення наукового доробку науковця

свідчить, що лінгводидакт розглядає методику проведення уроку контрольного твору, уроку аналізу контрольного твору та деякі інші проблеми, класифікацію помилок, редагування учнівських творів, необхідність опрацювання системи роботи над творами й переказами. Згодом його концептуальні положення стали підґрунтям для розробки багатьох систем розвитку усного й писемного мовлення науковців: В.Бадер, А.Богущ, Л.Варзацька, С.Караман, В.Мельничайко, Л.Нечай, М.Стельмахович, Г.Шелехова та ін. В.Бадер справедливо відзначає, що саме завдяки методичному засвоєнню основних теоретичних засад, які розробив О. Біляєв, «сучасні науковці досягли значних успіхів у розробці системи розвитку мовлення школярів: зроблено спробу по-новому підійти до визначення завдань і змісту роботи з розвитку зв'язного мовлення; окреслено коло умінь і навичок, необхідних учням для побудови власних зв'язних висловлювань; розроблено ефективні види вправ, спрямованих на формування мовленнєвих умінь і навичок» [1, с.30].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). У цій статті зупинимося на визначенні й обґрунтуванні лінгводидактичних вимог до змісту уроків розвитку зв'язної мови за О.Біляєвим, на основі аналізу дидактичної спадщини вченого.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Основним із завдань теорії та практики шкільного навчання рідної мови, за О.М.Біляєвим, є постійне вдосконалення змісту уроку і форм його організації. Чи не найголовнішим у системі його поглядів є глибоке переконання в тому, що основне в уроці – це його зміст. За словами вченого, «урок повинен містити певний обсяг інформації, теоретичних відомостей, засвоєння яких збагачувало б учнів науковими знаннями, мовними і мовленнєвими уміньми і навичками» [4, с.34].

О.Біляєва вважають автором реалізація лінгводидактичного й науково-педагогічного напрацювань, що відіграють величезну роль у загальному процесі становлення і розвитку української лінгводидактики, реформуванні й оновленні вітчизняної мовної освіти [1, с.30].

В.Бадер зазначає, що праці талановитого науковця, науково-методичний доробок О. Біляєва стали джерелами для вирішення сьогоденних проблем української лінгводидактики. «Теоретик і практик, фундатор потужної в Україні школи вчених-методистів, на працях якого зросло не одне покоління талановитих науковців, О. Біляєв зробив вагомий внесок у лінгводидактичну теорію і практику навчання мови, удосконалення змісту, форм, методів навчання, зо-

крема в такій її важливий напрям, як розвиток усного й писемного мовлення» [1, с.32], зазначає науковець В.Бадер.

Особливо значущим нам видається внесок О. Біляєва в розробку теоретичних засад розвитку усного й писемного зв'язного мовлення школярів. Його науковий доробок став підґрунтям для створення не однієї лінгводидактичної системи формування комунікативно-мовленнєвих умінь і навичок особистості.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х років ХХ ст. під час розробки нових програм і підручників з української мови науковець запроваджує новий розділ «Розвиток навичок зв'язної мови», у якому окреслювалися завдання й зміст роботи з розвитку зв'язного мовлення. Мета таких уроків, на думку науковця, навчити школярів зв'язного викладати матеріал підручника, із використанням власних прикладів, писати перекази, твори, складати план усної відповіді або переказу, твору, запропонувати виконати письмовий звіт про виконану роботу, анотацію на прочитану книжку, замітку до стінгазети або правильно написати заяву, розписку, дозвіл, протокол тощо – «одне слово, піднести розвиток мови учнів на рівень логічно стрункої, зв'язної, багатой на словник і фразеологію та синтаксичні конструкції, унормованої, чіткої й виразної мови» [6, с.53]. Урізноманітнюючи види роботи, уникаючи шаблонності, дослідник зосереджує увагу вчителів на характері усних або письмових завдань. Як бачимо, методист фактично заклав основи розвитку стилістично диференційованого мовлення школярів. Під час проведення уроків зв'язного мовлення із використанням публіцистичного, офіційно-ділового, художнього стилів, учитель не лише формує, поглиблює знання про їхню функціональну приналежність, а й звертає увагу на мовні засоби, синтаксичні конструкції, лексику, які репрезентують певний стиль. Такий підхід, на нашу думку, не лише розширює словниковий запас учнів, а й учить нестандартно мислити, а отже виховує чуття мови у школяра.

О. Біляєв розглядаючи науково-педагогічні основи нового змісту уроків зв'язного мовлення, шляхи вдосконалення методики їх проведення, він чи не вперше наголошує на необхідності розрізняти поняття «розвиток мови» і «розвиток зв'язної мови». Ці поняття хоч близькі, але не тотожні, доводить дослідник. На його думку термін «розвиток мови» значно ширше, до складу якого входить і збагачення лексичного запасу учнів, і оволодіння нормами літературної мови, і формування вмінь і навичок зв'язного викладу думок в усній і писемній формах [6, с.53]. Розвиток мови взагалі та вироблення вмінь і навичок зв'язної мови зокрема, має здійснюватися у процесі вивчення всіх розділів курсу української мови: фонетики, граматики, правопису та ін. не обмежуючись лише уроками зв'язного мовлення.

За О.Біляєвим, зв'язна мова це, перш за все, результат усієї попередньої роботи над розвитком мови учнів, який не є механічним поєднанням раніше набутих умінь і навичок, а «ґрунтується на досить багатому словнику, на вільному володінні нормами літературної мови та навичках користування синтаксичними конструкціями, на вмінні розрізняти стилістичні особливості та відтінки різних за будовою словосполучень і речень, лексичних шарів і словотворчих елементів мови» [6, с.53].

Зв'язна мова це системність, в якій складова частина слова входить до словосполучення, із словосполучень будується речення, сукупність яких становить тріаду: слово – словосполучення – речення.

На думку науковців, зв'язна мова характеризується також внутрішнім, логічним зв'язком (О. Текучова), причому не лише між реченнями, що стоять поряд, а й значно відда-

леними одне від одного – частинами висловлювання; властивістю переходів між реченнями і «змикаючих елементів», які об'єднують частини тексту (М. Жинкін).

О.Біляєв вважає проблему розвитку мови учнів перспективним і актуальним у лінгводидактиці. Предметом уваги науковця стали практичні поради, які сприяли б виробленню в учнів умінь і навички логічно, образно й грамотно висловлювати свої думки усно та на письмі. Причинами однобічного підходу до цього питання науковець убачає у наступному: «...у школах вивчали в основному граматику і правопис, а не живу літературну мову ... помилки на письмі легше виявити ... вчити школярів усної мови не потрібно, оскільки вони і так уміють говорити по-українськи» [2, с. 8]. Учених-методистів, учителів-практиків не може задовольнити лише вміння учнів грамотно викладати думки на письмі, «треба, щоб їхня усна мова була грамотною, розвиненою, виразною». Методист акцентує уваги на тому, що «уміння добирати потрібні слова і вирази, звичка до ясності й точності викладу усного вислову, стрункість у викладі думок не можуть не позначитися і на писемній мові учня, а грамотна писемна мова, з одного боку, сприяє чистоті усної мови» [2, с.8].

Як відомо для проведення уроків із розвитку навичок зв'язного мовлення програма середньої школи передбачає спеціальні години в кожному класі.

На думку методиста, зміст основної програми курсу передбачає формування у школярів навичок зв'язного мовлення, пропонуючи такі види робіт, по-перше, це зв'язні відповіді на запитання вчителя за матеріалом, що опрацьовується, зв'язний виклад змісту параграфу підручника, граматичної теми, з подальшим узагальненням її, аналіз і складання суцільних текстів тощо; по-друге, під час роботи над художніми творами на уроках літератури, пропонує у процесі ідейно-художнього аналізу змісту твору, застосовувати усний переказ тексту або окремих його частин, складання характеристики героїв; по-третє, проводити розгорнуту цілеспрямовану роботу над удосконаленням і розвитком навичок зв'язної ділової мови учнів [6, с.54]. Відповідно до вимог програми учні 4-го класу мають удосконалювати раніше набуті навички в початкових класах під час написання листів, правильного оформлення адреси, вчитися складати дописи-інформації до стінгазети [4, с.69].

Науковець зазначає, що незважаючи на різноманітність завдань, творчих робіт, які спрямовані на розвиток усної й писемної мови, необхідно дбати про всебічне збагачення активного словника учнів, вироблення в них умінь правильно вживати форми слів, об'єднувати слова в словосполучення й речення, зв'язано висловлювати свої думки. О. Біляєв звертає увагу також на стилістичний підхід у розвитку мовлення школярів. Стилістична спрямованість розвитку усного й писемного мовлення учнів є досить продуктивною і має ґрунтуватися на науковій основі у вигляді чіткої стилістичної характеристики їхнього мовлення.

Усвідомлюючи певні труднощі під час розвитку зв'язної мови учнів, треба більше уваги приділяти розповіді, монологічній мові. Однак дуже важливо, щоб, при цьому, і мова вчителя була зразковою, підкреслює науковець.

Серед наукового доробку науковця порушується проблема типології уроків розвитку зв'язного мовлення, що пояснювалося, на думку О. Біляєва, недостатньою розробленістю або поверховим, однобічним сприйняттям окресленого питання. Науковець вважає, що низку робіт із розвитку навичок зв'язного мовлення, скажімо, вільний і творчий перекази, диктанти проводяться на уроках вивчення основної програми курсу, виокремлюючи на це лише частину уроку.

Якщо учні виконують певний вид роботи вперше, наприклад, усний, письмовий перекази, складання автобіографії, протоколу, написання нарису тощо, то на ознайомлення з його змістом доречно відвести весь урок.

Ураховуючи надзвичайну різноманітність завдань із розвитку мовлення він пропонує ввести в обіг термін «урок розвитку зв'язної мови», визначаючи, залежно від завдання, його навчальну мету, наприклад: навчити школярів зв'язного викладати матеріал підручника, писати нарис, складати розгорнутий протокол, звіт про екскурсію і т.д. Зміст таких уроків, на думку науковця, вимагає певної кількості часу (1-2 години).

До різновидів уроків розвитку мови О.Біляєв пропонує типологію: урок навчального переказу (твору), урок контрольного переказу (твору), урок аналізу переказу (твору), яка побутує в шкільній практиці. Окремо він пропонує виділяти урок підготовки до контрольного твору [3, с.55].

Створивши систему роботи над вправами із розвитку усного й писемного мовлення, як перекази й твори, дослідник описав методику проведення уроку навчального переказу, подав класифікацію таких уроків за способом, характером відтворення змісту тексту, жанрами, формою мови (усні й письмові), охарактеризував структуру цих уроків, розробив методичні рекомендації щодо змісту роботи на кожному етапі уроку.

Цінними, на нашу думку, є рекомендації щодо проведення уроку навчального переказу. Незважаючи на традиційний поділ переказів на навчальні й контрольні, у лінгводидактичній практиці розрізняють докладні й вибіркові, репродуктивні (з простим відтворенням змісту прочитаного) і творчі, усні й письмові, де важливого значення набуває зміст тексту, за яким проводиться переказ. Розпочинати практику проведення розповідних переказів з елементами опису предметів, тварин, природи, людини, варто з 4-го класу, поступово ускладнюючи не лише обсягом тексту, а й змістом тексту, наприклад, сцена драматичного двору, окремого художнього твору або його розділу, вважає О.Біляєв. У старших класах перекази текстів літературних творів мають супроводжуватися власними роздумами, висловлюваннями про особисте ставлення учня до прочитаного, висновки та узагальнення.

Досліджуючи науково-творчий доробок О.Біляєва, В.Бадер пише, що «знання законів побудови висловлювань, набуті під час роботи над переказами різних жанрів, допомагають під час написання творів». Ця вказівка не втратила своєї значущості й досі. Усвідомлюючи, що «учнівський твір – складніший, ніж переказ, вид мовної діяльності, спрямований на розвиток зв'язної мови, який вимагає від учня творчого й самостійного викладу думок, почуттів, суджень» [5, с.47], О.Біляєв створює й систему роботи над творами.

Він розробляє класифікацію учнівських творів за матеріалом до написання цих робіт, жанрами, формою мовлення, місцем і метою написання, вказує на необхідність враховувати жанрову специфіку твору, детально описує методику роботи на уроці написання навчального твору, уроці підготовки до контрольного твору [9]. Автор детально розглядає методику проведення уроку контрольного твору, уроку аналізу контрольного твору та деякі інші проблеми, класифікацію помилок, редагування учнівських творів, необхідність опрацювання системи роботи над творами й переказами [10].

Скажімо, у вступному слові вчитель після повідомлення теми роботи, має визначитися з жанром твору, у разі потреби нагадати або з'ясувати його особливості.

Важливим, на думку науковця, є наступний етап уроку – самостійне складання учнями плану. О. Біляєв відмічає негативні приклади сприймання учнями роботи над укладанням плану: не розуміють доцільності, важливості його, формальне укладання вже після написаного твору, «часом учень уникає роботи над планом, бо вважає, що він скоує думку, заважає їй вільно розгортатися у творі» [5, с.61]. На думку лінгводидакта, одним із важливих умінь, яким повинні оволодіти учні, працюючи над твором – це складання плану, бо «план – це комплекс думок, який не дає думці відхилитися від певного курсу ... допомагає струнко побудувати виклад, повно і всебічно розкрити тему, організовує писемну мову, позбавляє її стихійного характеру» [6, с.61]. Отже план великою мірою допомагає учневі визначитися зі змістом твору взагалі та порядком викладу і послідовністю висловлювання думок зокрема.

Як відомо, у змісті програми середньої школи з мови чітко окреслені вимоги щодо вироблення в учнів умінь складати план твору, починаючи з 4-го класу, вдосконалюючи ці вміння аж до 10-го класу включно. Не важливо як будуть сформульовані пункти плану, чи то у формі простих, питальних або окличних речень, чи то цитатний – головне призначення будь-якого плану – «допомогти в розкритті теми та основної думки твору», зазначає науковець [6, с.61].

Цікавою є думка О.Біляєва щодо корисності або можливості користуватися учнями допоміжним матеріалом під час написання контрольного твору. Він говорить про доцільність користуватися лише такими матеріалами, у яких не спостерігається прямої підказки. Дозволеними матеріалами слід уважати: альбоми репродукцій картин відомих художників, набір кольорових листівок, деякі виписки, цитати, синонімічні та фразеологічні словники тощо [6, с.62].

Не менш важливий наступний етап роботи під час написання твору – це його редагування. Такий вид роботи, вважає О.Біляєв, формує в учнів навички знаходити «недоліки порушення логічного зв'язку між частинами, вживання в реченні однокореневих слів, незграбну побудову фрази, стилістично не виправданого повторення синтаксичних конструкцій... і т.д.» [6, с.63]. Але така робота, підкреслює автор, має бути системною, послідовною, проводитися під час опрацювання різних програмових тем.

Як відомо, контрольні твори перевіряються й оцінюються відповідно до норм оцінювання знань, умінь і навичок з української мови. Однак, виправляючи учнівські твори, застерігає дослідник, не можна «підганяти їх під свій рівень і смак, примушувати дітей викладати думки так, як це зробив би вчитель ... у змісті й побудові твору, в його лексиці й синтаксисі, у використанні виражальних засобів повинна виявлятися індивідуальність учня» [5, с.63].

Крім загальноприйнятого оцінювання учнівських творів (орфографічна й пунктуаційна грамотність, дотримання норм словотвору, зв'язку між словами у словосполученні й реченні) достоїнства і недоліки твору, на думку науковця, варто вказувати в рецензії вчителя, у якій можуть бути деякі поради щодо виправлення або доопрацювання тексту.

Отже, методологічні положення щодо роботи над зв'язною мовою учнів взагалі та в навчанні зокрема, зумовлюються високою якістю уроку, зазначає науковець. Цінність кожного уроку визначається загальною системою навчання, у якому складові компоненти взаємопов'язані. Для того щоб побудувати струнку систему занять стосовно уроків пов'язаних із проведенням переказів і творів, послідовність їх буде такою: навчальний урок, контрольний, урок аналізу.

Проведений нам аналіз творчого доробку О. Біляєва

щодо методичних проблем проведення переказів та творів, дає нам право стверджувати, що дослідник не стояв осторонь важливих лінгводидактичних питань, однієї з яких є уроки розвитку зв'язної мови. Хоч змінюється час, людство

дедалі більше прогресує, але проблеми залишаються ті ж. Тому доцільним буде звернення багатьох педагогів до надбань науковця з метою піднесення рівня їх методичної культури, що є особливо актуальним у наш час.

Література та джерела

1. Бадер В.І. Проблема взаємозв'язаного навчання усного і писемного мовлення школярів у методичній спадщині О.Біляєва / В.І.Бадер // Вісник Львівського ун-ту. Серія: Філологія. – 2010. – Вип. 50. – С.29-34
2. Біляєв О.М. Актуальні проблеми методики мови / О.М.Біляєв // УМЛШ. – 1972. – № 1. – С. 1 – 9.
3. Біляєв О.М. Курс української мови в 4 класі / О.М.Біляєв // УМЛШ. – 1970. – № 5. – С.67-72
4. Біляєв О.М. Лінгводидактика рідної мови: Навчально-методичний посібник / О.М.Біляєв. – К.: Генеза, 2005. – 180 с.
5. Беляєв О.М. Сучасний урок української мови / О.М.Беляєв – К.: Радянська школа, 1981. – 176 с.
6. Беляєв О.М. Наукові основи змісту уроку мови в загальноосвітній школі / О.М.Беляєв // Методика викладання української мови і літератури: Республіканський науково-методичний збірник. – К., 1978. – Вип.8. – С.86-95
7. Беляєв О.М. Лінгводидактичні основи сучасного уроку мови / О.М.Беляєв // Українська мова і література в школі. – 1982. – № 10. – С.50-61
8. Беляєв О.М. Сучасний урок мови / О.М. Беляєв // Українська мова і література в школі. – 1972. – № 9. – С.1-10
9. Біляєв О. М. Уроки розвитку навичок зв'язної мови // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 11. – С.47-58
10. Біляєв О.М. Уроки розвитку навичок зв'язної мови // Українська мова і література в школі. – 1975. – № 3. – С.60-68

В статті проаналізовано один із аспектів наукових напработок професора Александра Биляева – лінгводидактические требования к уроку развития речи. Обосновано целесообразность использования методических рекомендаций ученого во время проведения пересказов и сочинений. Отмечено, что среди научных работ ученого так же уделяет внимание проблеме типологии уроков развития речи. В работе прослеживается мысль А. Биляева про необходимость и важность пользоваться ученикам дополнительными материалами во время написания контрольного сочинения.

Ключевые слова: лінгводидактическое наследие, урок развития речи, речь учеников, изложение, контрольное сочинение.

One of the aspects of the scientific developments of Professor Alexander Bylyayev – linguistics and didactics requirements to the lesson of speech development has been analyzed in this article. The reasonability of using of the scientist's methodic recommendations during the expositions and essays has been grounded. It should be noted that among his scientific developments, the scholar pays his attention to the problem of typology of speech development lessons. A. Bylyayev's idea about the need and importance of using additional materials during the writing of a test essay by pupils can be traced in this research .

Key words: Linguistics and didactics heritage, speech development lesson, pupils'speech, exposition, test composition.